

НОВИЙ РУКОПИС “ІСТОРІЇ ЧЕЛЕБІ АКАЯ”

У статті розглядаються особливості нового рукопису “Історії Челебі Акая”, виявленого в Бібліотеці раритетних творів Стамбульського університету 2014 р. Новий рукопис звірено з чотирма відомими списками історичного твору Челебі Акая, які зберігаються в Бахчисарай, Києві, Санкт-Петербурзі та Каїрі. До збірки залучені також три стамбульські списки “Семи планет” Мухаммеда Різи та унікальний рукопис “Умдет аль-ахбар” Абдильгаффара Киримі. У ході дослідження з'ясовано час написання твору (1754) й ім'я автора (Абдуррахман б. Мухаммед аль-Хальветі), встановлено дві відомі нині авторські редакції цього твору.

Ключові слова: рукопис, критичний (науково-встановлений) текст, редакція, стилістичне спрощення, історія, Челебі Акай, Крим.

Nariman Seitiahiaiev. New Manuscript of “History of Chelebi Aqai”

The article provides information on basic features of the new-found manuscript of “History of Chelebi Aqai”. The copy was discovered in the Istanbul University Rare Works Library in 2014. The research is based on the comparison of this new manuscript and four known copies of Chelebi Aqai's historical work from Bakhchysarai, Kyiv, St. Petersburg and Cairo. Three Istanbul manuscript copies of Muhammed Riza's “Seven planets” and the unique Istanbul manuscript of Abd al-Ghaffar Qyrymi's “Umdet al-akhbar” were also taken for comparison. The study of Istanbul manuscript of “History of Chelebi Aqai” allowed determining the time of writing (1754) and the name of the author (Abd al-Rahman b. Muhammad al-Khalveti). It is established that now we have two author's versions of this work.

Key words: manuscript, critical text, author's version, stylistic simplification, history, Chelebi Aqai, Crimea.

“Історія Челебі Акая” – пам'ятка кримськотатарської літератури та історіографії XVIII ст. У науковому обігу вона відома як скорочений виклад “Семи планет у звістках татарських царів”, або “Семи планет” (“Ас-саб' ас-сайяр фі ахбар аль-мулюк ат-татар”) Сеїда Мухаммеда Різи під умовною назвою “Коротка історія” [14, XV, XVI]. Цей твір був одним із головних джерел двох наукових праць російського дослідника кінця XIX ст. В. Смірнова з історії Кримського ханату [14; 15].

У 2009 – 2012 рр., під час навчання в докторантурі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, встановлено, що автор твору, Хурремі Челебі Акай, був родом із села Хуррем поблизу Акмесджіда (Сімферополь) у долині річки Салгир у Криму. Його батько Каракаш Мехмед-ефенді¹ був мудеррісом у селі Хуррем. Сам він теж був мудеррісом у розташованому в тій же долині селі Вейрат [13, 178 – 179]. З'ясовано, що перу Челебі Акая належить збірка віршів (диван), які він написав після вивчення дивану турецького поета Баки. Сьогодні вона зберігається в бібліотеці палацу-музею Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника в Криму [3, 163]. Виявлені аргументи на користь того, що Челебі Акай – автор іще однієї збірки віршів, яка зберігається в Німецькій державній бібліотеці в Берліні [13, 179].

У результаті вивчення чотирьох відомих сьогодні рукописів “Історії Челебі Акая” із зібрань Бахчисарая, Каїра, Києва та Санкт-Петербурга підготовлено їх опис та огляд історії вивчення цієї пам'ятки кримськотатарської літератури та історіографії [6; 7; 9; 10; 11]. Встановлено, що твір – скорочений виклад не тільки “Семи планет”, а й іншої пам'ятки кримськотатарської історіографії XVIII ст. – “Умдет аль-ахбар” (“Опори звісток”) Абдильгаффара Киримі [8, 162].

Надходження в 2012 р. до Національної бібліотеки Єгипту в Каїрі копії рукопису “Історії Челебі Акая”, який до того часу не був предметом вивчення, дало змогу з'ясувати й оприлюднити оригінальну назву твору (“Çelebi Akaу Tarihi” – “Історія Челебі Акая”) і датувати початок роботи автора над ним:

¹Згідно з новими даними, правильне прочитання імені батька Хурремі, яке написано у формі м-х-м-д – Мухаммед, – Н. С.

15 Сафара 1167 р. (12 грудня 1753 р.¹) [10, 172]. Однак стаття, що повідомляє про це, не привернула увагу дослідників кримської історіографії ханської доби; деякі з них, як і раніше, вважають, що в “Короткій історії” немає оригінальної назви [4, 18]. До того ж, посилаються на висновки авторитетного сучасного російського дослідника історіографії Кримського ханату І. Зайцева, зроблені 2009 р. [2, 121].

Копії найдавнішого повного каїрського списку взяли за основу при роботі над критичним текстом “Історії Челебі Акая”. Звірка чотирьох відомих на той час рукописів твору завершена наприкінці 2013 р., унаслідок чого підготовлено критичний текст твору Хурремі. Відсутність авторського рукопису “Історії Челебі Акая” зумовила звернення до джерел компіляції Челебі Акая для уточнення дат і правильного прочитання власних імен та географічних назв у отриманому тексті. Проте копія казанського видання “Семи планет” 1832 року, як відомо, містить пропуски [2, 106], а якість мікрофільму одного з рукописів цього твору з бібліотеки Сулейманіє викликала певні труднощі під час читання [5; 20]. Відтак під час перебування в Стамбулі влітку 2014 р. розглянуто копії трьох доступних списків “Семи планет” із бібліотеки Сулейманіє [20; 22; 24]. Набагато важливішим вважаємо виявлення нового, п’ятого, рукопису “Історії Челебі Акая”, відомості про який раніше в науковій літературі не публікувалися [18]. Доступ до копій названих рукописів став можливим завдяки допомозі співробітниці Інституту тюркології Стамбульського університету Фатми-Меліхі Шен. Вважаємо за необхідне висловити їй свою щирю подяку.

Вивчення нового рукопису “Історії Челебі Акая” розпочалося в 2015 р. в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. Здійснена звірка рукопису з отриманим раніше критичним текстом твору Хурремі. Додатково до звірки залучено три зазначені рукописи “Семи планет” із бібліотеки Сулейманіє. Зараз роботу завершено, що дало змогу опублікувати її перші результати.

Стамбульський рукопис “Історії Челебі Акая” зберігається в Бібліотеці раритетних творів Стамбульського університету (İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi) під шифром Т 399 і позначений як “Seb’i Seyyar Tercümesi. Çelebi Aki Tarihi” (“Переклад “Семи планет”. Історія Челебі Акі”). У бібліографічному описі бібліотеки зазначено повне ім’я автора твору з однією помилкою²: Abdürrahman bin Muhammed el-Halveti, Çelebi Aki (Абдуррахман б. Мухаммед аль-Хальветі, Челебі Акі). Відомості щодо особливостей рукопису наводяться на підставі отриманої копії: має палітурку зі шкіри кавово-червоного кольору, без клапана, в задовільному стані, з тисненнями без слідів позолоти (палітурка типу “согук шемсе джілд”). Обкладинка має потертості по краях кришок і по периметру корінця. У нижній частині корінця є паперова наклейка з написаним на ній шифром зберігання рукопису (Т 399). Найбільш зношена верхня частина корінця – має видимі пошкодження.

Декоративне оформлення верхньої та нижньої кришок обкладинки однакове й виконано за допомогою тиснення. У центрі розташований рослинний орнамент ромбовидно-овальної форми (“шемсе”) із двома невеликими розетками у вигляді одинарних розпущених квіток (“салбек”) над і під ним. По периметру кришок обкладинки йдуть, утворюючи рамку, тиснення у вигляді кількох паралельних прямих ліній. На невеликій відстані від цієї рамки є ще одна, внутрішня рамка. Вона утворена кутовими рослинними орнаментами (“кьошебанд”), що з’єднані між собою тисненнями у формі одинарних прямих

¹ Переведення цієї та інших дат виконано за виданням: Unat, Faik Reşit. Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu. 6. Baskı. Ankara: TTK Basımevi, 1988. У статті дата за григоріанським календарем була вказана як 10 грудня 1753 р. – Н. С.

² Замість Акі (Акі) має бути Акау (Акай).

ліній, які частково не збереглися. Кути зовнішньої і внутрішньої рамок з'єднані між собою одинарними тисненими лініями.

Колір аркушів рукопису дає змогу припустити, що це поширений в османських володіннях папір типу "нохуді". У рукописі всього 116 аркушів. Пагінація поаркушева, виконана чорним чорнилом арабським письмом у верхніх лівих кутах лицьових сторінок аркушів, рахуючи справа-наліво. Перші два аркуша не пронумеровано. Перший аркуш, судячи з усього, приклеєний лицьовою стороною до внутрішнього боку верхньої кришки обкладинки. Пагінація починається з третього аркуша, пронумерованого цифрою 2, і закінчується на лицьовій стороні 116 аркуша, позначеного цифрою 115. У цій статті всі посилання даються відповідно до оригінальної пагінації рукопису.

На арк. 1 записано варіант перекладу османсько-турецькою мовою двох бейтів Джалаледдіна Румі, присвячених шейхові Наджмуддіну Кубра. У тексті твору також є інший варіант перекладу цього вірша [18, арк. 25]. Записи віршів османсько-турецькою, перською й арабською мовами, зроблені власниками або читачами рукопису, трапляються також на арк. 114 звор. і 115 рукопису. До того ж на арк. 1 є сліди вправ із каліграфії у вигляді прописів окремих літер, слів і фраз без діакритичних крапок. Такі ж прописи зустрічаються й на інших сторінках рукопису [18, арк. 26, 32, 37 звор., 50 звор., 114 звор.].

На арк. 1 червоним чорнилом проставлено бібліотечний штамп "تایبدا" ("Бібліотека літератури"). Під ним також османсько-турецьким письмом чорним чорнилом від руки проставлено номер зберігання (399) і написано неавторську назву-характеристику твору й прізвисько автора: عبس عدنفا اقا یبل چ / قأ یبل چ / یس همجرت رایس ("Переклад "Семи планет". / Челебі Акай"). Нижче простим олівцем написана дата: ۱۹۷۲ / منس (1972 рік). Судячи з усього, це дата першої реєстрації рукопису в каталозі Бібліотеки раритетних творів Стамбульського університету. Ще дві позначки бібліотеки є на арк. 115 звор. Чорнилом написаний шифр "D 16270" і червоним олівцем номер 362. На цій же сторінці є господарські записи, пов'язані з нагадуванням про розмір і строк сплати десятини ("ушр").

Унизу арк. 1 під вправами з каліграфії хтось із власників або читачів написав ще одну неавторську назву-характеристику твору зі згадуванням прізвиська автора: یدنفا اقا یبل چ / منجرت / نایزکنج ل انایب هرا یس عبس خیرات ("Історія "Сім планет", оповідання про династію Чингізидів / переклад Челебі Акай-ефенді"). Пізніше вона була частково перекреслена та затерта. Цю ж назву схожим почерком було написано на полях на арк. 1 звор. над початком основного тексту твору, а потім повністю затерто.

Текст "Історії Челебі Акай" в стамбульському рукописі починається на арк. 1 звор. і закінчується на арк. 113 звор. На сторінках немає елементів художнього оформлення, таких як заставка ("серлевха" або "унван") і рамки ("джедвель"). Сторінки містять по 21-му рядку тексту, за винятком арк. 1 звор. і 113 звор. (по 18 рядків) й арк. 114 (15 рядків). Текст на сторінках укладається в прямокутні рамки однакової висоти й ширини, яка варіюється. Виняток становить колофон на арк. 113 звор. На ньому п'ять останніх рядків, поступово звужуючись донизу, утворюють традиційний для завершення османських рукописів перевернутий трикутник.

На арк. 1 звор. перші 3 рядки порожні. Найімовірніше, це зроблено як зразок для переписувача чистового рукопису. У ньому на цьому місці професійний художник-оформлювач книжок ("наккаш") мав виконати декоративну заставку, що містить басмалу. Хафізи (кустоди), що є важливим атрибутом чистового рукопису, відсутні. На полях багатьох сторінок дописані пропущені слова й значніші за обсягом додатки ("деркенар") зі спеціальними дубльованими в тексті знаками (які нагадують пташечку з крапкою посередині), що вказують на їх місце.

Основний текст твору написано чорним чорнилом різних відтінків. Упродовж усього тексту трапляються окремі слова, фрази, речення й абзаци, у яких чорним чорнилом проставлені голосні позначки арабського письма (харакати) [18, арк. 26 – 31 звор., 37 звор. – 38, 40 та ін.]. Однак у більшості випадків вони виконані червоним чорнилом. Ним же виконані надкреслення арабських цитат (аятів Корану, хадисів, афоризмів) і віршів. Зокрема, червоним чорнилом написані найбільш значущі власні імена, заголовки, а також знаки пунктуації у вигляді великої одинарної перевернутої коми (“фасила”) й короткої риски з зубцем ближче до початку, що нагадує з’єднання двох арабських літер без діакритичних крапок. Можливо, так позначено арабське слово “تَبَّ” (“відрізання, відділення”). Перший знак використовується в тексті рукопису на початку й у кінці розділів, абзацив, цитат, поетичних строф, а також окремих речень і фраз, що римуються, у вступі. Другий слугує для позначення початку речень і рідше – окремих фраз у реченні. У багатьох місцях другий знак написано чорним чорнилом. Трапляються місця, де цей знак спочатку написано чорним чорнилом, а пізніше, поверх нього, – повторно червоним чорнилом [18, арк. 12].

Текст твору виконаний традиційним для кримських рукописів почерком наста’лік [1, 38]. Почерк має варіації, які вказують на те, що, очевидно, рукопис було переписано рукою однієї людини, як це зазначено в колофоні [18, арк. 113 звор.]. Наприклад, починаючи з арк. 11 звор., у почерку поступово все більше проявляються елементи скоропису (*тур.* “кирма”, *перс.* “шікесте”), поки на арк. 27 звор. вони не досягають піку. Почерк стає значно більшим, рядки втрачають прямоту, а літери – правильність класичних рис. Потім, на 13-му рядку, почерк знову стає таким же дрібним і рівним як на сторінках, що передують арк. 11 звор. Деякі зміни почерку протягом однієї сторінки можна бачити й на арк. 109. Тут зміна почерку відбувається одночасно зі зміною відтінку кольору чорнила: воно світліше, ніж на попередній сторінці. На наступних сторінках чорнило стає темнішим і почерк знову нагадує почерк попередніх сторінок. Різницю з попередньою сторінкою в інтенсивності кольору чорнила можна помітити й на арк. 114, текст якого, імовірно, було написано пізніше, ніж текст на попередній сторінці.

Помітна відмінність у почерках і кольорі чорнила між великими за обсягом приписками на полях й основним текстом рукопису [18, арк. 18, 19 звор., 22 звор. та ін.]. Це підтверджує відомості двох колофонів стамбульського рукопису щодо їх належності двом різним особам і різного часу їх написання. У першому колофоні повідомляється, що рукопис переписав Мустафа, син Фазлі-аги, у медресе села Вейрат, де автор твору був мудеррісом [18, арк. 113 звор.]. У другому йдеться про те, що приписки зробив пізніше сам Челебі Акай [18, арк. 114]. Підтвердження цьому знаходимо в тексті. На арк. 18 слова “*lâgar-ı mâlide ligâm*” (“худя худоба, яка волочить вуздечку”) у тексті перекреслені й замість них на полях написано: “*alaşa licâmını sûrüyüb*” (“кобила, волочучи вуздечку”). Природно, що переписувач, який, судячи з усього, був учнем медресе та переписував твір свого мудерріса, такої правки зробити не міг. Звичайно, це авторська правка. Почерк і чорнило цієї приписки на полях відрізняються від почерку й чорнила тексту, але збігаються з почерком і чорнилом великої приписки на полях кількома рядками нижче. Очевидно, що обидві приписки зробила одна особа, яка є автором твору. Отже, наведений приклад засвідчує, що Челебі Акай власноруч виконав редагування тексту після його першого чорнового копіювання.

Традиційної басмали на початку тексту “Історії Челебі Акая” в стамбульському рукописі немає. Як було сказано вище, радше це пов’язано з пропуском трьох перших рядків на початку тексту на арк. 1 звор. для заставки, елементом якої

в художньо оформлених османських рукописах часто є каліграфічно написана басмала. У стамбульському рукописі, який є чернеткою, басмала не була написана на залишених порожніми трьох рядках для того, щоб переписувач чистового рукопису помилково не скопіював її, зайнявши тим самим місце, залишене для художника-оформлювача книжки.

Текст “Історії Челебі Акає” у стамбульському рукописі починається з вірша, який написано шестистопним розміром хазадж (— — — / — — — / — — —) і який містить традиційні хамдалу й салвалу:

<i>Hudâ'ya hamdı olsun bî-nihâye</i>	Переклад:
<i>Salât olsun Habîb-i Mustafâ'ya /</i>	<i>Нехай буде славослів'я Господу нескінченним,</i>
<i>Dahi ashâb u âlîne ki bunlar</i>	<i>Нехай воздасться вітання Улюбленому</i>
<i>Ziyâ bahş itdiler necm-i hüdüya</i>	<i>Посланнику, /</i>
[18, арк. 1 звор.].	<i>А також його сподвижникам і сім'ї, адже вони</i> <i>Подарували світло зірці прямого шляху.</i>

Далі, після традиційної формули “Потім”, яка передана в арабсько-перській формі “ن از دعب” (“*Ba'de zi-ân*”), іде прозовий текст вступу з віршованими вставками, що починається зі слів:

*“Âl-i Çingiz adını Âl-i Selîm ad eyleyen * hacc-ı Beytû'Llah idüb 'ukbâyîçün / zâd eyleyen zübde-i hânân el-Hâcc Selîm Giray Hân 'aleyhi'l-mağfiret ve'r-ridvân / hazretleriniñ ekber evlâdı olan...”* (“...який є старшим сином поважного ал-Хаджж Селім Ґірай-хана, хай буде йому прощення й задоволення [ним], який перетворив ім'я “Сімейство Чингіза” в ім'я “Сімейство Селіма”, який зробив собі запас на кінець [життя], здійснивши хадж...”) [18, арк. 1 звор.].

Основний текст “Історії Челебі Акає” в стамбульському рукописі завершують два колофони на арк. 113 звор. і 114. Другий колофон дописано пізніше. Про це свідчать зміни в кольорі чорнила й у почерку, а також відсутність голосних позначок і візуального оформлення у вигляді перевернутого трикутника, які наявні в першому колофоні. Обидва колофони авторські й містять схожі зашифровані датування завершення роботи (“таріх-і фераґ”) арабською мовою у вигляді ланцюжка дробів, що походять один від одного, на самому початку якого бачимо друге тисячоліття після Хіджри.

У першому колофоні в зашифрованому вигляді повідомляється дата завершення роботи над чорновим списком – 28 Рабі' II 1167 р. (22 січня 1753 р.). Ця зашифрована дата є також у каїрському та петербурзькому списках [17, арк. 125; 25, арк. 130 звор.]. Після датування, як було зазначено вище, повідомляється, що список переписав начорно (مدّوس) Мустафа, син Фазлі-аґи, у медресе села Вейрат, мудеррісом якої був у той час Абдурахман-ефенді на прізвисько Челебі Акає, під час правління Арслан Ґірай-хана [18, арк. 113 звор.]. У каїрському й петербурзькому списках у колофонах імені переписувача немає, водночас у каїрському списку рядок, що містить його, затерто до нечитабельного стану [17, арк. 125; 25, арк. 130 звор.].

У другому колофоні, якого немає в інших рукописах, у зашифрованому вигляді повідомляється дата початку роботи автора над твором, яку було виконано за наказом Арслан Ґірай-хана шляхом часткового роз'яснення (“та'лік”) і витягів (“інтіхаб”) із “Семи планет у звістках татарських царів” 5 Джумада I 1167 року (28 лютого 1754 р.). Потім повідомляється, що він, за наказом хана, доручив переписати копію. Після цього Челебі Акає звелено додати в його працю те, “що їй належить”. За його словами, він дописав зміст на початку рукопису, позначив номери сторінок, “зціпив хвороби протиотрутою викреслювання й підтвердження”, роз'яснив турецькою мовою зміст хадисів та аятів Корану, переклав турецькою

перські та арабські вірші, додав діакритичні голосні позначки до більшості слів і зобразив у рукописі “коло Шагін Гірай-султана, сина Токтамиш Гірай-султана”. Після цього знову в зашифрованому вигляді повідомляється дата завершення роботи – 26 Джумада I 1167 року (21 березня 1754 р.) [18, арк. 114].

У колофоні “колом Шагін Гірая” названо циклічну газель Шагін Гірай-султана, сина Токтамиш Гірай-султана, яка демонструє яскравий зразок кримськотатарської та османської візуальної поезії класичної доби. Про неї говориться також у “Семи планетах” Мухаммеда Різи, і вона відсутня в усіх залучених для порівняння рукописах обох творів, а також у казанському виданні “Семи планет” 1832 р. [3, арк. 79; 5, 205; 16, арк. 90 звор.; 17, арк. 79 звор.; 20, арк. 101 звор.; 22, арк. 103 звор.; 24, арк. 141; 25, арк. 85 звор.]. У стамбульському рукописі “Історії Челебі Акая” її також немає [18, арк. 78 звор.]. Вид і зміст газелі добре відомі, зосібна до наших днів дійшли два близькі варіанти її візуального оформлення [21, 1497; 23, 401].

Наявність у стамбульському рукописі пагінації, голосних позначок (харакатів) у всьому тексті, перекладів перських віршів “Семи планет” османсько-турецькою мовою (арк. 7, 7 звор., 8, 8 звор., 9 звор., 19, 25, 96) і роз’яснень османсько-турецькою мовою сенсу арабських цитат (арк. 8, 8 звор.), приписок на полях (арк. 12, 14 звор., 15 звор., 17, 18, 19 звор., 22 звор., 64, 77 звор.), закреслених у тексті місць (арк. 17, 18, 26), а також двох авторських колофонів свідчить про те, що, очевидно, йдеться про ту саму чернетку, що й у її другому колофоні. Якщо це так, то в розпорядженні дослідників сьогодні є унікальна чернетка авторського тексту з правкою та доповненнями, з якої потім виконували чистовий список, вручений Арслан Гірай-хану. Відсутність зображення циклічної газелі Шагін Гірая, а також змісту “Історії Челебі Акая” на початку рукопису можна пояснити тим, що їх було додано до чернетки на окремих аркушах для того, щоб їх можна було включити в чистовий рукопис у процесі роботи над ним переписувача та художника-оформлювача.

Подібно до каїрського й на відміну від інших списків, текст стамбульського рукопису містить вступну частину (“мукаддеме”, або “дібадже”) “Історії Челебі Акая”. Її початок у двох рукописах відрізняється. Серед відмінностей – форми хамдали та салвали. У стамбульському списку, як було показано вище, вони мають поетичну форму й написані османсько-турецькою мовою, а в каїрському – виражені однією стандартною фразою арабською мовою [10, 171]. У вступі стамбульського списку після салвали йде вихваляння династії аль-Хаджж Селім Гірай-хана і правлячого хана Арслан Гірая, що належить до неї, а в каїрському – пояснення призначення історичної науки. У стамбульському рукописі замовником роботи вказано Арслан Гірай-хана, а в каїрському – його калгу Селім Гірай-султана, до того ж без згадки титулу калги. Є відмінності й у повідомленні автора твору про себе. У каїрському рукописі він представляється як “нікчемний і найнікчемніший раб Челебі Акай із поетичним псевдонімом Хурремі” (“...*bu ‘abd-i hakir ü ahkar / Çelebî Akay el-mütehallsi be-Hurremî*”). У стамбульському рукописі він повідомляє не тільки своє повне ім’я, а й важливі відомості про свого батька, що був шейхом суфійського ордену Хальветі: “...Челебі Акай на прізвисько, Хурремі за поетичним псевдонімом, найнижчий із роду людського Абдурахман, мудерріс, син мудерріса аш-Шейха Мухаммеда аль-Хальветі” (“...*Çelebi Akay lakab Hurremî mahlas ahkarü'l-veren Abdürrahman el-müderriş ibnü'l-müderriş / eş-Şeyh Muhammed El-Halvetî*”). У стамбульському рукописі відсутня дата початку роботи Челебі Акая над твором, що зазначена в каїрському списку як 15 Сафара 1167 р. (12 грудня 1753 р.) [18, арк. 1 звор.; 25, арк. 1 звор.].

Цікавим нюансом є відмінність назви мови твору в одному й тому ж вірші у вступних частинах двох рукописів. У стамбульському рукописі її названо “татар” (“татарська”), а в каїрському – “тюркі” (“турецька”). Після цього вірша в каїрському рукописі йде газель Хурремі, що розповідає про його перевагу перед заздрісниками. У стамбульському рукописі її немає. Наступні частини вступу стамбульського та каїрського рукописів мало відрізняються. Бачимо тільки два незначні різночитання: *fehvâsinca – üslûbunca* (згідно зі значенням – відповідно до способу вираження) і *tevfîkini – tevfik* (свою допомогу – допомогу) [18, арк. 2; 25, арк. 2].

Основна частина “Історії Челебі Акая” в стамбульському рукописі має досить багато розбіжностей із текстами інших рукописів твору. Це насамперед різночитання лексичного та синтаксичного характеру. Помітне збільшення їх кількості в тексті твору зафіксовано на аркушах 2 звор. – 27 звор. і 92 – 108 звор. стамбульського рукопису, що відповідає аркушам 2 звор. – 25 і 102 – 125 каїрського рукопису. На інших сторінках, які містять основну та завершальну частини твору, кількість різночитань значно зменшується, і вони переважно лексичного характеру. Зазначимо також пропуски, зокрема й однакові, окремих слів і частин тексту в каїрському, петербурзькому, київському та бахчисарайському рукописах.

При аналізі відмінностей між стамбульським та іншими рукописами не можна помітити, що його текст ближчий до тексту джерел “Історії Челебі Акая”. Нижче в таблиці наведено два приклади цього:

Джерела “Історії Челебі Акая”	Стамбульський рукопис “Історії Челебі Акая”	Критичний текст “Історії Челебі Акая” (номери сторінок і поділ рядків вказані відповідно до каїрського рукопису)
Riște-i 'alâka-i huddâm refte refte mikrâz-ı nefs-i nefsi ile berîde olmağa başlayub emr-nüvîsân-ı yemîn ü yesâr dahi gışâve-i hayret ü ıztırâr ile kem şüde-i râh-ı firâr ve müneccim-i bî-üsturlâb gibi mütehayyir-âne birer tarafa insirâf ü zehâblerinden soñra dü leb-i yâkut reng-i ilmâs'dan katrât-ı hûn-ı la'l-gûn misâl âb-ı güher çekide olarak iktizâ iden bir iki kıt'a evâmir tahrîrini bu fakire fermân itmekle imtisâlen lehü hâne-i icâbeti nihâde-i devât-ı itâ' at itdiğim esnâda bir gülle-i tob-ı bilâ-mashûb gelüb sûtûn-ı sâyebânı şikest ve kalem-i debîr-i takdîr ile neveşte olan dâne-i tûfeng-i âteşîn-reng pašanuñ peşînesine isâbet itmeğın çâşnî-senc-i şerbet-i şehâdet oldukdan soñra ben dahi giryân giryân Fâtiha-hân olarak nehr-i mezbûrı 'ubûr eyledüm (Ассебъ оссейар) [5, с. 253].	Huddâm olanlar birer birer giderek “Nefs! Nefsî!” deyü kesilmeye başladı. Ve kâtibler dahi ayak üstünden / dükenüb birisi kalmadı. Vezîr-i İlmas'ın gözlerinden katre katre yaş yerine kanlar damlayurak iktizâ iden / bir iki emr tahrîrini bu hakire fermân eyledikde imtisâl idüb kalemi elime alub tahrîre şürû'umda bir tob / gelüb çetriñ direğini pâreleyüb vezîrün alnına isâbet eyleyüb şehîd eyledi. Ben dahi rûhuna Fâtiha / okuyub ağılaya ağılaya nehr-i mezbûrı 'ubûr eyledüm deyü nakl itmişdür [18, арк. 93 звор.].	Huddâm olanlar birer birer gidüb İlmas'ın gözlerinden katre katre yaş / yerine kanlar damlayub iktiza iden bir iki emr tahrîrini bu hakire fermân eyledikde imtisâl / idüb kalemi elime alub tahrîre şürû'umda bir tob gelüb çetriñ direğini pareleyüb veziriñ / alnına isâbet itmekle şehîd oldı. Ben dahi rûhuna Fâtiha okuyub ağılaya ağılaya nehr-i / mezbûrı 'ubûr eyledüm deyü nakl itmişdür [25, арк. 103 звор.].

Üşbu esnâda hân hazretleri nehri-Çeterlik nâm semtine götürülüb perâkende olan 'askeri cem' ve ba'dehü Or kal'asına / imdâd eylemek bâbında istisvâb olunmağile böyle hareket itdiler. Ammâ tâbûr-ı mevfür Kırım içerüsinden Or kal'asını / muhâsara ve âteş-efşân olarak muzâyaka virüb ve kal'a'i harâbe-i hedme karîb eylemişler. Ve mahsûr olanlar ise / hân 'askeriniñ perâkende olduğundan perîşân-hâl olub imdâddan me'yûs olmuşlar. Ve 'askerüñ tekrâr / geleceklerini bilmezler olduğundan hâricden gelen yât ayaq 'askeri tâifesi dirler ki: "Tatar hânları firâr / eyledi. Ba'de'l-yevm bizlerüñ bunda karâr eylememiz neden iktizâ ider." deyü ibrahm eyledikçe yerlü halkı metânet iderler. 'Âkıbet / yeñiçeriyân tâifesiniñ zâbit-i sâbıkı olan Receb Ağa nâm bî-edeb dizdâr Zekeriyâ Ağa'dan miftâh-ı kal'a / almak ve vire ile kal'a'i virmek bâbında ihtimâm iderek ve dizdârı döğerek miftâhı alır. Ve fatmarşale / vire haberini gönderir. Ve ba'de'l-kil ü kal cem'i-i âlât-ı harbleri ile 'Osmanlu askerini semt-i Özü'ye ve Kırımî / olanları semt-i Kırım'a irsâl eylemek va'd u 'ahdile kal'a'i teslîm iderler. Ve zikr olundığı va'd-ı sâbıkına vefâ itmeyüb / bir iki yüz 'Osmânlu tâifesini Özü'ye gönderüb bâki kalaniniñ mecmû'ını alıkoyub: "Sizler müsâfirimizsiz Kırım içerüye / yürürüm ve hân ile söyleşür ve barışurum. Ba'dehü sizleri anlara virürüm" deyü cümle silâhını alub tâbûruñ miyânında / müvekkeller ile yüridirler ('Умдет аль-ахбар), [19, арк. 310 звор.].	Hân hazretleri perâkende olan 'asker-i İslâm'ı cem' itmek için Çeterlik nâm mahalle gelmekile / tâbûr-ı makhûr Or kal'asını muhâsara vü muzâyaka itdiklerinde yeñiçeri tâifesiniñ zâbiti olan Receb Ağa nâm bî-edeb dizdâr Zekeriyâ Ağa'yı / döğerek kal'anıñ miftâhını alub vire ile küffâra kal'a'i teslîm eylediklerinde küffâr-ı melâ'in 'ahdine vefâ itmeyüb iki yüz mikdârı 'Osmânlu / tâifesini Özü tarafına gönderüb kalaniniñ mecmû'larını esîr eylediler [18, арк. 107].	Hân / hazretleri perâkende olan 'asker-i İslâm'ı cem' itmek için Çeterlik nâm mahalle gelmekile / tâbûr-ı makhûr kal'a-i Or'ı muhâsara itmeğın yeñiçeri tâifesiniñ zâbiti olan / Receb nâm bî-edeb dizdâr Zekeriyâ Ağa'yı döğerek kal'anıñ miftâhını alub vire ile küffâra / kal'ayı teslîm eylediler. Küffâr-ı murdâr 'ahdine vefâ itmeyüb iki yüz mikdârı 'Osmânlu / tâifesini Özi tarafına gönderüb bâki iki biñ altı yüz âdemi esîr eylediler [25, арк. 121].

У наведених прикладах напівжирним шрифтом позначено лексичні одиниці, спільні для "Історії Челебі Акая" та її джерел. Підкреслено лексичні збіги у двох редакціях скорочення Хурремі Челебі Акая. Ці приклади ілюструють характер роботи, виконаної автором. За ними можна відстежити більшість із прийомів спрощення та зміни тексту, про які йшлося раніше [12, 74–77]. Приклад із праці "Умдет аль-ахбар" Абдульгаффара Кирими показує, що вона скорочена аж ніяк не менше ніж "Сім планет" [12, 70].

Із першого прикладу видно, що в стамбульському й інших рукописах повторюється одна й та ж помилка Челебі Акая. У стамбульському та каїрському рукописах повідомляється, що візир Ільмас-паша загинув від попадання ядра ("*...bir tob gelüb çetriñ direğini pâreleyüb vezîrûñ alınına isâbet*

eyleyüb şehîd eyledi” – “...прилетіло ядро, розбило стійку шатра і, поранивши візира в лоб, завдало йому мученицької смерті”). У “Семи планетах” теж ідеться про влучання гарматного ядра в намет паші, але водночас повідомляється, що смерть його настала від кулі (“...*dâne-i tüfeng-i âteşîn-reng paşanuñ peşînesine isâbet itmeğîn çâşnî-senc-i şerbet-i şehâdet oldukdan_ soñra...*” – “...після того як рушнична куля вогняного кольору поранила пашу в лоб, і він скуштував шербет мученицької смерті...”). Такий повтор помилок є показником генетичного зв’язку між двома варіантами “Історії Челебі Акая”, які представлені стамбульським та іншими чотирма рукописами твору.

Найважливішим висновком звірки є те, що текст каїрського рукопису – стилістична переробка первісного авторського тексту “Історії Челебі Акая”. Із першого прикладу видно, що в каїрському списку скорочена частина тексту стамбульського рукопису (“...*Nefs! Nefs!*” *deyü kesilmeye başladı. Ve kâtibler dahi ayak üstünden / dükenüb birisi kalmadı. Vezîr-i...*” – “...думаючи лише про себе, почали зникати. І з писарів, які зникли з оточення, не залишився жоден. Візир...”). Зокрема, зникає важлива деталь, яка є в “Семи планетах” – утеча писарів із оточення візира (“...*emr-nüvîsân-ı yemîn ü yesâr dahi gışâve-i hayret ü iztirâr ile kem şüde-i râh-ı firâr ve müneccim-i bî-üsturlâb gibi mütehayyir-âne birer tarafa insirâf ü zehâblerinden soñra...*” – “...після того як праві і ліві писарі наказів, втративши зір через покров розгубленості й безпорадності, стали зменшуватися числом на шляху втечі й, подібно до зірдарів без астроліябій, у повній розгубленості почали збиватися з дороги й віддалятися в різні боки...”).

У другому прикладі можна побачити, як одне речення стамбульського рукопису в каїрському розділене на два. Зосібна, в каїрському списку з тексту виключені три слова, які є не лише у стамбульському рукописі, а й у джерелі цього місця – “Умдет аль-ахбар” Абдुльгаффара Киримі (“*muzâyaka*”, “*kalanınıñ mestû’larını*”). Водночас у каїрський список додано фактичні дані, відсутні як у стамбульському рукописі, так й у творі Киримі. Ідеться про загальну кількість кримських та османських вояків, яких російські війська перетворили на бранців у супереч умовам договору про здачу Перекопської фортеці (“*bâki iki biñ altı yüz âdemî*” – “дві тисячі шістсот чоловік, що залишилися”).

Зміни в тексті каїрського списку, зміст яких полягає в стилістичному спрощенні тексту стамбульського рукопису, можна бачити й на рівні окремих фраз. Наприклад, невеличка фраза в одному з речень “Семи планет” Мухаммеда Різі, має такий вигляд: “*ahd-i mülûk-i Benî İsrâil’de*” (“за часів ізраїльських царів”). У стамбульському рукописі вона змінена: “*mülûk -i Benî İsrâil’ahdinde*” [5, 11; 18, арк. 5а]. У каїрському та інших списках, що мають спільний архетип, вона має ще більш спрощену форму: “*mülûk-i Benî İsrâil zemânında*” [3, арк. 4; 16, арк. 6 об.; 17, арк. 4; 25, арк. 5]. Зміст фрази водночас не змінюється, але в стамбульському рукописі перський ізафет, у формі якого побудована вся фраза, замінений на турецький без лексичних змін, а в текстах інших рукописів замість маловживаного арабського слова “*ahd*” (“час”), яке є в “Семи планетах” і стамбульському рукописі, застосовується широковживаний перський за походженням синонім “*zemân*”.

Зміст редакції, яка представлена каїрським та іншими списками, відрізняється від змісту стамбульського рукопису кількома доповненнями, що містять окремі оповідання та цінні історичні факти, відсутні в джерелах “Історії Челебі Акая”. Як приклад можна навести уривок, що повідомляє про призначення Кемаль-аги й аль-Хаджж Алі-аги, про похід Фетх Гірай-султана та про заслуги чинного хана Арслан Гірая під час перебування його на посаді калги [25, арк. 123 звор.]. Найімовірніше, такі доповнення належать Челебі Акаю та є оригінальними елементами його праці.

Здійснений аналіз дає змогу зробити такі висновки:

1) Стамбульський рукопис “Історії Челебі Акая” за виконанням і оформленням відповідає характеристикам кримських та османських рукописів XVIII ст.

2) Стамбульський рукопис із великою часткою ймовірності є копією авторської чернетки “Історії Челебі Акая”, яка була виконана Мустафою, сином Фазлі-аги, з авторськими правками та доповненнями і являє собою перший авторський варіант скорочення “Семи планет” Сейіда Мухаммеда Різи і “Умдет аль-ахбар” Абдильгаффара Кирими.

3) Справжнє ім'я автора “Історії Челебі Акая”, раніше відомого науковцем за прізвиськом Челебі Акай і тахаллусом Хурремі, – Абдуррахман-ефенді. Він був сином мудерріса аш-Шейха Мухаммед-ефенді аль-Хальветі на прізвисько Каракаш із села Хуррем у долині річки Салгир біля Акмесджида і сам був мудеррісом медресе в селі Вейрат, розташованому в тій же місцевості.

4) Твір Челебі Акая написаний за наказом Арслан Ґірай-хана в медресе села Вейрат у період із 15 Сафара по 28 Рабі І 1167 г. (12 грудня 1753 р. – 22 грудня 1754 р.). Пізніше в тому ж медресе Мустафа, син Фазлі-аги, виконав чорновий список із авторської чернетки. Цей список вручили Арслан Ґірай-хану для ознайомлення. Після цього автору було доручено доопрацювати твір. Цю роботу він виконав протягом 22 днів – з 5 по 26 Джумада І 1167 р (28 лютого – 21 березень 1754 г.). Отже, датою завершення “Історії Челебі Акая” є 26 Джумада І 1167 р (21 березня 1754 г.).

5) Зі слів автора, його твір є парафразою (частковим роз'ясненням і скороченням) “Семи планет” Мухаммеда Різи.

6) Каірський, петербурзький, київський і бахчисарайський списки походять від спільного архетипу, що був першою стилістичною редакцією “Історії Челебі Акая”, найімовірніше, авторською. Її виконали для Селім Ґірай-султана, калги Арслан Ґірай-хана, у період, коли він, очевидно, не обіймав цієї посади (тобто між 1756 і 1765 або 1767 і 1770 рр.). Текст твору було спрощено й трохи розширено за рахунок додавання в нього відомостей, запозичених Челебі Акаєм із невстановлених поки джерел.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєва О. Крымско-татарские рукописные материалы в Отделе рукописей // Восточный сборник. – Санкт-Петербург, 1993. – Вып. 5. – С. 37-45.
2. Зайцев И. Крымская историографическая традиция XV – XIX веков. Пути развития. Рукописи, тексты, источники; Институт востоковедения РАН. – Москва: Восточная литература, 2009. – 304 с.
3. Історія Кримського ханства. Список з рукопису мурзи Арчинського. 1840 р. Турецькою мовою. – Інститут рукописи Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, Ф. V-3805. – 132 арк.
4. Мустахимов И. Арабграфические источники // История татар с древнейших времен в семи томах. – Т. IV. Татарские государства XV – XVIII вв.; Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. – Казань, 2014. – С. 10-19.
5. Сейид Мухаммед Риза. Асебъ о-ссейяр или семь планет, содержащий историю крымских ханов от Менгли-Гирей хана I-го до Менгли-Гирей хана II-го, т. е. с 871/1466 до 1150/1737 г. – Издано Казанским Ун-т под наблюдением Мирзы Казембека. – Казань, 1832. – XXX + VII + 359 с.
6. Сейтягьяев Н. Изучение литературного наследия Хурреми Челеби в досоветский период // Культура народов Причерноморья. – 2012. – №240. – С. 170-173.
7. Сейтягьяев Н. Изучение литературного наследия Хурреми Челеби в 1920-х – первом десятилетии 2000-х гг. // Культура народов Причерноморья. – 2012. – №242. – С. 152-156.
8. Сейтягьяев Н. Новые сведения об “Истории крымских ханов” Хурреми Челеби Акая // Культура народов Причерноморья. – 2011. – №211. – С. 162-165.
9. Сейтягьяев Н. Особенности бахчисарайской рукописи сочинения Хурреми Челеби Акая: текстологический аспект // Культура народов Причерноморья. – 2012. – №239. – С. 122-125.
10. Сейтягьяев Н. Особенности каирского списка исторического произведения Хурреми Челеби Акая: текстологический аспект // Культура народов Причерноморья. – 2012. – №238. – С. 170-173.
11. Сейтягьяев Н. Особенности петербургского и киевского списков исторического произведения Хурреми Челеби Акая: текстологический аспект // Культура народов Причерноморья. – 2012. – №237. – С. 186-188.
12. Сейтягьяев Н. “Семь планет” Сейида Мухаммеда Ризи и “История крымских ханов” Хурреми Челеби Акая: проблема перевода и упрощения текста в крымской придворной литературе XVIII в. // Тюркология. – 2011. – №4 (54). – С. 69-77.

13. Сейтягьяев Н. Штрихи к творческой биографии крымского автора середины XVIII в. Хурреми Челеби Акая (в свете сведений "Историй" Саид Гирая) // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 202. – С. 176-179.
14. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII в. – Санкт-Петербург, 1887. – XXXV + 772 с.
15. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889. – 252 с.
16. Хурреми Челеби. История крымских ханов (копия, 1919). – КРУ БИКЗ НВ-11279. – 101 л.
17. Хуррами-Чалаби Акай-эфенди. Тарих-и Кирым. – РО РНБ, Ф 933, Тюркские рукописи. Новая серия. Собрание (ТНС) 208. – 125+7 л.
18. Abdurrahman b. Muhammed el-Halveti, Çelebi Aki. Seb'i Seyyar Tercümesi. Çelebi Aki Tarihi. – İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi. T 399. – 116 yk.
19. Abdül Gaffar bin Hasan Ef. 'Umdetül-Ahbâri'l-Mütenevvi'a. – Süleymaniye Kth., Esad Ef., 2331. – 327 yk.
20. Hâci Kasımzâde Mehmed Rızâ. Sab'al sayyâr fi ahbâr-i mulûk al-tâtâr. – Süleymaniye kth., Hamidiyye, 950. – 178 yk.
21. Karagözlü V. Simetri ve Edebiyat: Klasik Türk Edebiyatında Simetrimin Görünümleri / V. Karagözlü // Turkish Studies. – Spring 2015. – Vol. 10/8. – S. 1479-1502.
22. Kasımzade Muhammed Rıza es-Seyyid el-Amasyavi. Es-Seb'u's-Seyyar fi Ahbar-ı Mülükü't-Tatar. – Süleymaniye Kth., Ragıb Paşa, 1016. – 183 yk.
23. Redhouse J.W. A Turkish Circle Ode, by Shahin-Ghiray, Khan of the Crimea. With Translation, Memoir of the Author, and a brief Account of the Khanat of the Crimea, its Connexion with Turkey, and its Annexation by Catherine the Second of Russia / J.W. Redhouse // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. – 1861. – Vol. XVIII. – S. 400-416.
24. Şerif Muhammed Rıza. Sebbu's-Seyyâr fi lhbar-i mülükü't-Tatar. – Süleymaniye Kth., Reşid Ef., 664. – 243 yk.
25. ددع 72 ، لضاف يفطصم : تبتكلملا . ةيموقلا قئاثول او بتكلمل اراد . يكرت : ةغلللا . ميوقلا خيرات . يقال ا يدنفا يبلج . 130 : قاروالا .

Отримано 16 липня 2016 р.

м. Київ